

uključivanje individualne poljoprivrede u društvenu podjelu rada

milan župančić

instit ut za društvena
istraživanja sveučilišta
u zagrebu,
zagreb, jugoslavija

Strateški cilj našeg društva je socijalistički preobražaj sela, koji ima dvije bazične komponente: podružljavanje individualne poljoprivrede i njeno uključivanje u društvenu podjelu rada, i integraciju seljaštva u samoupravni društveni sistem.

U članku se detaljnije analiziraju neke karakteristike seljačke poljoprivrede kao objektivno determinante procesa integracije seljaštva u društvenu podjelu rada. To su: dinamika promjena u posjedovnoj strukturi seljačkih gospodarstava, socijalno-ekonomska obilježja tih gospodarstava, opremljenost individualnog sektora poljoprivrede s modernim sredstvima rada. Osnovni nalazi su slijedeći: nasljeđena, nepovoljna struktura agrarne strukture s dominacijom sitnih posjeda i dalje se održava usprkos brze deagrarizacije. No, deagrarizacija u našim uvjetima nije potpuna — velik dio nepoljoprivrednog stanovništva živi na individualnim gospodarstvima. To je dovelo do radikalne promjene socijalno-profesionalne strukture seoskih domaćinstava, pa više od 75% svih gospodarstava ima zaposlene izvan gospodarstva ili stječe dohodak izvan poljoprivrede. Preko zaposlenosti i stjecanja dohotka u vanpoljoprivrednim djelatnostima, selo je daleko više integrirano u društvo nego putem poljoprivredne proizvodnje.

Tehnološki napredak, a naročito širenje mehanizacije je sve izrazitije u seljačkoj poljoprivredi, ali se tehnološki napredak sudara s neracionalnom posjedovnom strukturom.

primljeno prosinca 1983.

1. socijalistički preobražaj poljoprivrede

1.1. udruživanje i drugi oblici suradnje individualnih poljoprivrednika i udruženog rada

—>Suradnja i udruživanje sredstava i rada između individualnih poljoprivrednika i organizacija udruženog rada s područja agrokompleksa imperativ je kako daljnjeg napretka poljoprivrede tako i ostvarivanja strateških ciljeva društva prema selu — razvitka krupne robne proizvodnje u poljoprivredi i podružtvljavanje individualne po-

ljoprivrede. Problemi stvaranja krupne robne proizvodnje, odnosno, u širem smislu, problemi podružtvljavanja agrara aktualni su u svim socijalističkim zemljama, posebno tamo gdje je naslijeđena zaostala agrarna struktura s dominacijom sitnog seljačkog posjeda. No, i šire od toga, svuda u svijetu, u osnovi, kako to primjećuje P. Marković » . . . Uporedo sa razvojem proizvodnih snaga odvijaju se procesi koncentracije i centralizacija u poljoprivredi koji neminovno vode ke podružtvljavanju . . . »¹⁾

Jugoslavija se, za razliku od drugih socijalističkih zemalja, opredjelila za postupne i neadministrativne mjere socijalizacije poljoprivrede. Forsirana kolektivizacija i stvaranje seljačkih radnih zadruga kao socijalizacijskog mehanizma, provedena krajem 1940-tih godina, nisu dali očekivane rezultate, te se ubrzo od toga odustalo. Prišlo se traženju novih putova razvoja robne proizvodnje na bazi kooperacije inokosnog seljaka s društvenim sektorom poljoprivrede, industrije i trgovine. U novije vrijeme pokušava se putem udruživanja pospješiti proces socijalizacije individualne poljoprivrede i dinamizirati razvitak poljoprivredne, što postaje sve značajniji društveni cilj i prioritet, posebno u okolnostima teške ekonomske krize.

Nije moguće ulaziti u širu eksplikaciju problema podružtvljavanja poljoprivrede, različitih oblika i modela te faktora koji uvjetuju pojedine procese i druge relevantne okolnosti. Stoga će ukratko biti izloženi ključni pojmovi kao što su udruživanje i kooperacija kao pojavni oblici i modeli socijalizacije seljačke poljoprivrede. Udruživanja i drugi oblici suradnje mogu se pojmovno shvatiti samo u **kontinuitetu integracije seljačkog gospodarstva sa subjektima društvene privrede u jedinstvenom lancu reprodukcije.**

Integracija u ovom kontekstu znači **koordinaciju odluka upravljanja i međuzavisnost u raznim fazama procesa proizvodnje, prerade i trgovine poljoprivrednim proizvodima.** Faktori koji dovode do integracije jesu: nova tehnologija i rast potrebnog kapitala po gospodarstvu (preskupo za pojedinačnog poljoprivrednika); zahtjevi krupnog tržišta za većom količinom standardiziranih i kontinuiranih isporuka poljoprivrednih proizvoda te potrebe prerađivačke industrije. Integracija smanjuje rizik u proizvodnji trgovini, omogućuje bolju alokaciju sredstava za proizvodnju i radne snage te olakšava modernizaciju poljoprivrede kao složenog procesa u zemljama sa zaostalom sitnom seljačkom poljoprivredom.

Vrijedi upozoriti i na društveni kontekst — u kapitalizmu vertikalna integracija znači proces spajanja industrijskog i trgovačkog kapitala s onim u poljoprivredi i podvrgavanje poljoprivrednih proizvođača krupnom kapitalu. Farmeri gube mnoge funkcije, osobito poduzetničku, i gube iluziju autonomnog vlasnika i zapravo se pretvaraju u radnika na farmi kojoj je stvarni vlasnik banka i kompanija. U našim se uvjetima želi afirmirati princip da o sredstvima rada i rezultatima rada (dohotku) odlučuje radnik udružen u osnovnoj organizaciji, što vrijedi i za udružene poljoprivrednike. Dakako, to je temeljni cilj cjelokupnog udruženog rada i društva, ostvarenju kojeg tek se približavamo. To znači da i u poljoprivredi, pa čak i u najus-

1) P. Marković: **Mogućnost podružtvljavanja zemljišta u Jugoslaviji.** Beograd, Privredni pregled, 1981. str. 14 (Zbornik radova).

pješnijim slučajevima udruživanja (»modela« o kojima često čujemo u javnosti), postoje oblici u koje tek treba unositi željene odnose i sadržaje.

Ne postoje, međutim, ni teorijska a niti praktične oštre granice između onoga što se uobičajeno zove »kooperacija« i »udruživanje«. Postoji tek gradacija razlika u kvaliteti različitih oblika prema ciljevima koje se žele postići. U tome je i smisao onoga što je već istaknuto, tj. da se različiti oblici suradnje (integracije) mogu shvatiti kao niz u kontinuitetu. Moguće su razne kombinacije. Kod nižih oblika suradnje, i kontrahiranja, na primjer te raznih usluga seljačkom gospodarstvu, i veze između dvaju subjekata ograničene su i parcijalne. Društveni organizator (zadruga, kombinat, trgovina) daje seljaku određena sredstva, opremu, stručnu pomoć, a seljak proizvodi i realizira svoju proizvodnju po ugovorenoj cijeni. Suradnja započinje ugovorom a završava na mjestu isporuke. Domena je zajedništva uska, interesi su znatnim dijelom odvojeni, a seljak sam snosi rizik proizvodnje. Društveni je subjekt zainteresiran za maržu i kamatu na uložena sredstva, te za određenu robu. Razina integracije dvaju subjekata vrlo je niska. Viši oblici suradnje, zajedničko ulaganje sredstava i rada, donose drukčiji oblik povezivanja i integracije — zajedničko planiranje proizvodnje, ulaganja, podjelu rada i raspodjelu prema uloženom radu i ulaganju uz solidarno snasjanje rizika. Opseg je zajedništva ovdje vrlo širok, a interesi su velikim dijelom podudarni.

U praksi postoje različiti oblici udruživanja, stupanj udruženosti sredstava i rada varira, tako da je i stupanj ostvarivanja statusnih prava udruženih poljoprivrednika vrlo heterogen. Najčešće su to prvi začeci zajedničkog ulaganja sredstava i rada, dohodovnih odnosa (raspodjele temeljom uloženog i rada i ulaganja) i zajednički podijeljeni rizik poslovanja. Ponegdje je udruženi poljoprivrednik izjednačen u pravima i obvezama s drugim radnicima — dobiva mjesečnu akontaciju osobnog dohotka i konačnu po realizaciji ciklusa poslovanja; ima potpuno zdravstveno i mirovinsko-invalidsko osiguranje i druge pogodnosti. Ima i slučajeve da poljoprivrednici dobivaju i regres za godišnji odmor. Treba istaći da je u određenim vrstama proizvodnje kao što su voćarstvo, vinogradarstvo, hmeljarstvo i neke industrijske kulture lakše realizirati udruživanja uz obostran dohodovni interes nego što je, primjerice u stočarstvu.

Kod prvih postoji jasna tehnološka povezanost proizvodnje i prerađivanja, dugoročni ciklus ulaganja u plantaže i nasade, stabilno i sređeno tržište, što sve olakšava dugoročnije odnose. Dosta je uspješnih primjera udruživanja u vinogradarstvu — gdje proizvođači dobivaju akontacijsku cijenu po isporuci grožđa, a konačnu cijenu nakon realizacije finalnog proizvoda — takva je praksa raširena u Sloveniji, Dalmaciji, ali i drugdje. Funkcionalno je dobro postavljena suradnja u hmeljarstvu u Savinjskoj dolini, gdje se zemljište komasira radi primjene krupne i kompleksne mehanizacije uz racionalnu podjelu rada i zajedničko vlasništvo nad nasadama. Sličnih primjera ima i u nekim vrstama voćarstva i zajedničkih plantaža, gdje se na bazi funkcionalne komasacije i kompleksiranja zemljišta racionalizira podjela rada — društveni sektor obavlja radove vezane uz kompleksnu mehanizaciju, a poljoprivrednik radove sa sitnom mehanizacijom tamo gdje je potrebno više živog rada (to je slučaj u Knjažev-

cu, u SR Srbiji).U stočarstvu je, zbog poznatih problema, dugoročne i dohodovno atraktivne programe kako za poljoprivrednike tako i za organizatore proizvodnje znatno teže ostvariti.

1.2. neke zapreke socijalizacije seljačke privrede

Programsko-normativne pretpostavke za samoupravnu integraciju seljaštva u cjelinu udruženog rada daje Ustav SFRJ i Zakon o udruženom radu. ZUR daje i neka programatska načela za operacionalizaciju takva položaja udruženih poljoprivrednika i njihovih organizacija udruženog rada. Evo tih načela:²³⁾

- međusobni utjecaj na poslovnu politiku;
- zajednički rizik;
- zajednička odgovornost za proširivanje materijalne osnove rada;
- udio u ostvarenom prihodu temeljem doprinosa u ostvarivanju prihoda i dohotka;
- socijalna sigurnost i ravnopravnost udruženih poljoprivrednika s drugim radnicima.

Ti su ciljevi programski dobro postavljeni, ali se u praktičnoj primjeni teško realiziraju zbog niza otežavajućih okolnosti i zapreka. Bez pretenzije da se sustavno osvijetli i objasni kompleks zapreka i barijera na putu brže realizacije osnovnih programatskih ciljeva u pogledu podružljavanja individualne poljoprivrede — a za to nedostaje niz pretpostavki, kao što su empirijska istraživanja i cjelovitiji uvid u objektivne mogućnosti i limite procesa socijalizacije seljačke poljoprivrede — mogu se, više u vidu naznaka, navesti određeni faktori koji otežavaju i usporavaju integraciju seljaštva u društvenu podjelu rada. Postoje određene objektivne zapreke — od ekonomskog položaja agroindustrijskog kompleksa, nedovoljnih i zapostavljenih ulaganja u primarnu poljoprivrednu proizvodnju, pa do cjelokupnog modela agrarne politike koji je nedovoljno fleksibilan prema heterogenosti prirodnih i društvenih karakteristika pojedinih seoskih regija. Prilično je zamjerki na društveni sektor poljoprivrede i njegovo ponašanje. Raspon je tih zamjerki širok — od optužaba da prema seljacima nastupa suviše jednostrano i da ima više interesa za suradnju u prometu nego za suradnju u proizvodnji, pa seljak ostaje na margini kao objekt raznih poduzetničkih interesa trgovine i prerađivačke industrije, do tvrdnji da je općenito inertan i nepoduzetan u konkretnim akcijama.

Odredene karakteristike seljačke poljoprivrede, kao što su: sitan i raspaceliran posjed, neprikladni objekti i sredstva rada seljačkog gospodarstva, niska razina obrazovne i tehničke kompetentnosti većine individualnih poljoprivrednika, nedovoljna tradicija robne proizvodnje i drugo zasigurno otežavaju mogućnosti uključivanja seljačkog sektora u društvenu privredu. Svi se ti nepovoljni faktori ne mogu ukloniti u kraćem roku, nego traže širu i sinhroniziranu dugotrajnu akciju.

Ovaj kraći osvrt na neke od zapreka koje otežavaju brže i potpunije integriranje individualnih poljoprivrednika u cjelinu agroindustrijskog kompleksa, kao sastavnog dijela udruženog rada, ne treba shvatiti kao sustavno osmišljenu analizu složenih procesa socijalni-

2) Zakon o udruženom radu. članovi 275—300.

zacije sela i seljačke poljoprivrede. On je dan u obliku kraćih naučnica, i tek šire zasnovana i empirijski fundirana istraživanja mogu verificirati ili osporiti ovakve ili druge tvrdnje. Bez toga se ostaje na razini spekulativnih refleksija o složenim procesima ekonomske, socijalne i kulturne preobrazbe sela u nas.

2. razvojne tendencije individualnog sektora poljoprivrede

U nastavku valja osvjetliti neke bitne karakteristike individualnih poljoprivrednih gospodarstava i tendenciju promjena. Analizom su obuhvaćene promjene u broju, veličini, socijalno-ekonomskim značajkama i opremljenosti privatnih gospodarstava u posljednjih dvadeset godina. Pri tom su korišteni podaci popisa stanovništva iz 1961. i 1971. te onoga iz 1981, unatoč tome što neki rezultati posljednjeg popisa nisu objavljeni, tako da nedostaju važni pokazatelji o individualnim gospodarstvima u najnovijem razdoblju. Ovom će analizom biti obuhvaćene samo značajke individualnih poljoprivrednih gospodarstava koje su od direktne važnosti za problematiku područstvljanja.

2.1. kretanje broja individualnih gospodarstava i njihove posjedovne struktrue

Osnovna proizvodna i socijalna jedinica seljačke poljoprivrede jest individualno gospodarstvo. Kao oblik gospodarenja u poljoprivredi, ono potječe još iz prekapitalističkih formacija, da bi i danas činilo važan, a po zemljišnim površinama i proizvodnji i dominantan segment naše poljoprivrede. Posjedovna struktura formirana je pod utjecajima raznih faktora.

Tabela 1

Kretanje broja individualnih gospodarstava u SR Hrvatskoj prema veličini posjeda

Veličina posjeda (u ha)	1960		1969		1981	
	N	%	N	%	N	%
Do 0,5	64	9,8	68	11,0	103	18,1
0,5 — 1	62	9,4	67	10,9	78	13,7
1 — 2	127	19,5	120	19,5	109	19,2
2 — 3	109	16,7	108	17,7	87	15,3
3 — 4	78	12,0	65	10,6	46	8,1
4 — 5	65	9,9	59	9,7	49	8,6
5 — 8	94	14,5	84	13,7	64	11,2
8 — 10	27	4,1	22	3,7	19	3,3
10 i više	27	4,1	20	3,2	15	2,6
Ukupno	653	100,0	615	100,0	569	100,0

Prikazani podaci kao elementarni pokazatelji agrarne strukture individualne poljoprivrede višestruko su zanimljivi. S jedne strane pokazuju da se nakon dugotrajnije tendencije povećanja broja individualnih gospodarstava (sve do 1960-tih godina) njihov broj počeo smanjivati. U proteklih dvadeset godina broj individualnih gospodar-

stava smanjen je za 84 tisuće. Time se potvrđuje pravilo da se smanjivanje poljoprivrednog stanovništva i opadanje broja poljoprivrednih gospodarstava može pratiti na vremenskoj distanci 10 — 15 godina.

Uočljivo je, međutim, da se povećava broj manjih gospodarstava, i to onih u kategoriji do 1 ha, dok se u svim ostalim posjedovnim kategorijama broj gospodarstava smanjuje. Dakle, **povećava se kategorija posjeda koja je za poljoprivrednu proizvodnju marginalna i na kojima su aktivni članovi orijentirani na zapošljavanje izvan gospodarstva** i druge nepoljoprivredne izvore dohotka; pri tom sam zemljišni posjed služi kao dopuna drugim izvorima sredstava za život, za vlastitu potrošnju ili poprira obilježje okućnice.

Broj gospodarstava iznad 5 ha, koja su potencijalno sposobna za veću robnu proizvodnju, se smanjuje. Od približno 150 tisuća takvih gospodarstava u 1960, danas ih je manje od 100 tisuća. Potencijalno najvitalnija gospodarstva bročano su smanjena za jednu trećinu. Najveća gospodarstva od preko 10 ha doživjela su još veći pad — njihov broj je praktično prepolovljen u dvadesetogodišnjem razdoblju.

O čemu govore ti podaci? Osnovni je zaključak da u nas nije prestala fragmentacija i usitnjavanje posjeda. Unatoč brzom smanjivanju broja poljoprivrednika i smanjenju agrarne prenapučenosti, poljoprivredno gospodarstvo nije stabilizirano i ne povećava se njegova prosječna veličina. I dalje egzistira i dominira sitan seljački posjed sa svim pratećim posljedicama. Jugoslavija je godine 1970. imala 10 puta više gospodarstava nego susjedna Austrija, 8 puta više od Engleske, 2 puta više nego skandinavske zemlje u cjelini itd. Prosječna veličina zemljišnog posjeda smanjuje se u dužem vremenskom razdoblju. Uostalom, podaci o prosječnoj veličini gospodarstva u Jugoslaviji u razdoblju 1900—1969. uvjerljivo govore o tome.

U svim se ekonomski razvijenim zemljama s tehnološkom revolucijom u poljoprivredi zbivalo suprotno. U SAD je u razdoblju 1900—1970. prosječna veličina farme povećana sa 55 na 141 ha, u Kanadi od 64 na 160 ha, u Francuskoj od 9 na 21 ha.

Tabela 2

Prosječna veličina posjeda individualnih gospodarstava

Godina	Broj gospodarstava (u 000)	Prosječna veličina (u ha)
1900.	1.380	8,0
1931.	2.069	5,5
1949	2.607	4,7
1960.	2.618	4,2
1969.	2.600	3,9

Neracionalnost našeg sitnog zemljišnog posjeda potencirana je činjenicom da je zemljišni fond podijeljen na 17 milijuna parcela i da prosječno seljačko gospodarstvo ima 7 parcela prosječne veličine od 0,4 ha. Takva usitnjenost zemljišnog posjeda otežava primjenu suvremene tehnologije, posebno mehanizacije, a to uvjetuje nisku

produktivnost rada seljačke poljoprivrede. **Nasljeđe nepovoljne agrarne strukture sa svim popratnim posljedicama predstavlja jedan od prvorazrednih ekonomskih i društvenih problema zemlje**, pa od rješavanja tog problema ovisi dalji razvitak proizvodnih snaga i podružljavanje poljoprivrede (tabela 3).

Premda zajednice općina kao teritorijalno-političke zajednice nisu uvijek homogene privredne i društvene cjeline, te nisu dovoljno pogodne za usporedbu, ipak se iz tabele 3 naziru stanovite razlike. Najpovoljniju posjedovnu strukturu individualnih gospodarstava imaju ZO Gospića i Karlovca — u njima je gotovo dvije petine gospodarstava veće od 5 ha. Međutim, te regije zbog dominacije brdskog i planinskog reljefa i lošijeg sastava zemljišta nisu značajnije za poljoprivredu SR Hrvatske. Nešto povoljniju strukturu ima i područje ZO Rijeke. Najusitnjeniji su posjedi u dalmatinskoj regiji: u ZO Splita preko 70% gospodarstava ima posjed manji od 2 ha. Slavonija kao najznačajnije poljoprivredno područje SR Hrvatske ima približno najslabiju strukturu kao republika u cjelini. Nešto povoljniju posjedovnu strukturu ima područje ZO Bjelovara, koje je glavno stočarsko područje naše republike. Izrazito lošu posjedovnu strukturu imaju ZO Varaždina i Zagreba (vanjski prsten), kao regije s tradicionalno visokom agrarnom prenaseljenošću i sitnim posjedom. Gledano u cjelini, niti jedna regija u našoj republici, s izuzetkom za poljoprivredu nepovoljnih područja ZO Karlovca i Gospića, nema povoljnu strukturu individualnih gospodarstava. To znači da već iznesene opće konstatacije vrijede za gotovo sve regije SR Hrvatske.

2.2. struktura individualnih gospodarstava prema zaposlenosti i dohotku

Individualno poljoprivredno gospodarstvo kao proizvodna i socijalna jedinica sastoji se od zemljišnog posjeda i sredstava rada (gospodarstvo u užem smislu) te radne snage i domaćinstva (porodičnog) koje na njemu obitava. Najčešće se individualno gospodarstvo i definiralo kao »privreda seljačke porodice, koja ne zapošljava najamne radnike, već s eisključivo služi svojim radom« (Čajanov), a određuje se raznim socijalnim elementima kao što su nasljeđivanje gospodarstva koje proizlazi iz potrebe održanja porodice, poklapanja radne snage s članovima domaćinstva, prevlast neekonomskih faktora u radu i privređivanju.

No, slika se porodičnog gospodarstva znatno izmijenila pod utjecajima proizvodnih, tehničkih i organizacijskih promjena koje donosi tehnološka revolucija u poljoprivredi. Jedna od bitnih konzekvencija takvih promjena jest da porodica nije više radna zajednica, već se aktivni članovi zapošljavaju i izvan gospodarstva u nepoljoprivrednim djelatnostima. To posebice vrijedi u okolnostima brže industrijalizacije i paralelnog postojanja sitnog posjeda, kakvu imamo i u našoj zemlji. Prema izvoru dohotka i aktivnosti članova domaćinstva sva se individualna gospodarstva mogu podijeliti na četiri skupine:

1. **Poljoprivredna gospodarstva** — gdje su svi aktivni članovi zaposleni na gospodarstvu (»čista« poljoprivredna gospodarstva).

Tabela 3

Individualna gospodarstva SR Hrvatske prema veličini posjeda po zajednicama općina — 1981

Zajednice općina	Do 0,5 ha	0,5—1	1—2	2—3	3—4	4—5	5—8	8—10	10 +	Ukupno
Bjelovara	12,1	9,8	14,7	16,4	11,0	13,2	17,6	3,8	1,4	100,0
Gospića	4,4	5,5	14,2	15,4	8,5	13,4	21,3	9,0	8,3	33.263
Karlovca	7,7	5,4	11,8	13,8	8,1	13,3	23,4	8,9	7,6	100,0
Osijeka	20,5	14,3	18,5	15,0	7,9	8,3	11,4	3,6	0,8	29.010
Rijeke	19,1	10,5	15,0	11,2	7,5	7,5	12,7	5,6	10,9	117.229
Siska	11,1	8,9	13,5	14,5	8,8	12,5	20,6	6,5	3,6	40.102
Splita	24,8	22,8	24,4	10,9	5,6	3,5	4,2	1,4	2,4	35.497
Varaždina	16,5	16,2	26,5	19,3	8,9	6,9	4,9	0,8	0,3	81.798
Zagreba	11,1	10,6	22,4	21,7	9,9	10,0	10,5	2,4	1,3	55.253
GZO Zagreba	37,1	15,6	18,0	12,1	4,6	4,7	5,1	1,5	1,3	79.060
										100,0
										33.263

— U %

2. **Mješovita gospodarstva** — na kojima jedan dio aktivnih članova radi i stječe dohodak izvan gospodarstva a drugi radi na gospodarstvu.
3. **Nepoljoprivredna gospodarstva** — na kojima su svi članovi zaposleni izvan gospodarstva.
4. **Gospodarstva bez radne snage** — na njima nema aktivnih članova (»staračka« gospodarstva).

Ovo je najjednostavniji način analiziranja socijalno-ekonomske strukture individualnih gospodarstava. Uobičajen je u našoj poljoprivrednoj statistici kada se analizira ekonomska orijentacija i proizvodni potencijali individualnog gospodarstva, te zaposlenost i socijalno-profesionalna struktura članova seoskih domaćinstava. Popisi poljoprivrede iz 1960. i 1969. pokazuju tu strukturu.

Tabela 4

Promjena u socijalno-ekonomskoj strukturi individualnih gospodarstava SR Hrvatske — 1960 i 1969

Godina	Poljoprivredna gospodarstva		Mješovita gospodarstva		Nepoljoprivredna gospodarstva		Gospodarstva bez radne snage	
	N	%	N	%	N	%	N	%
1960	367.281	56,2	237.108	36,3	30.510	4,7	18.457	2,7
1969	311.816	50,7	252.277	41,0	31.242	5,1	19.697	3,2
Smanjenje ili povećanje u %	— 12,1		+ 6,4		+ 2,4		+ 6,6	

U šezdesetim je godinama smanjen broj »čistih« poljoprivrednih gospodarstava za približno jednu osminu. Broj je mješovitih i nepoljoprivrednih gospodarstava povećan, a zbroj tih dviju kategorija pokazuje da je gotovo polovina radne snage gospodarstva orijentirana, djelomično ili potpuno, na nepoljoprivredne djelatnosti i privredivanje izvan gospodarstva. U proizvodnom pogledu mješovita i nepoljoprivredna domaćinstva više su orijentirana na proizvodnju za vlastite potrebe a manje na tržišnu proizvodnju.

Već se iz ovih podataka zapaža nepovoljna agrarna struktura u kojoj gotovo polovinu proizvodnih jedinica drže domaćinstva koja su samo djelomično vezana uz poljoprivredu, što znatno otežava intenzifikaciju i porast robnosti proizvodnje. Nisu ni »čista« poljoprivredna gospodarstva pretežno usmjerena u tom smjeru — i kod te kategorije odnos prema spomenutim ciljevima varira. Velik broj manjih gospodarstava nema ni uvjeta za to; među aktivnim poljoprivrednicima (definicija radno aktivnog kontingenta u poljoprivredi je vrlo ekstenzivna) ima velik broj žena koje samo povremeno rade na gospodarstvu a opterećene su poslovima domaćinstva; znatnim brojem gospodarstva upravljaju ili na njima žive umirovljenici i osobe s drugim osobnim prihodima, što znači da su i »čista« poljoprivredna gospodarstva vrlo heterogena kategorija. U toj je kategoriji i znatan broj staračkih domaćinstava jer je definicija gospodarstva »bez radne snage« suviše restriktivna. Stjecajem raznih okol-

nosti, ekonomska i profesionalna struktura individualnih gospodarstava vrlo je složena i nepovoljna sa stanovišta intenzivnijeg razvitka poljoprivredne proizvodnje. Noviji podaci još jače potenciraju taj zaključak. Prema rezultatima Popisa stanovništva iz 1981. socijalno-ekonomska struktura individualnih gospodarstava još je složenija.

Tabela 5

Domaćinstva SR Hrvatske s poljoprivrednim gospodarstvom, prema izvorima prihoda — 1981

Izvori prihoda domaćinstva	N	%
Isključivo od poljoprivrede	135.910	23,8
Isključivo od nepoljoprivrede	148.372	26,0
Isključivo od osobnih prihoda	78.142	13,7
Od poljoprivrede i nepoljoprivrede	89.799	15,8
Od poljoprivrede, nepoljoprivrede i osobnih prihoda	12.666	2,3
Od poljoprivrede i osobnih prihoda	16.000	2,8
Od nepoljoprivrede i osobnih prihoda	61.473	10,7
Bez aktivnih i bez osobnih prihoda	26.859	4,7

Valja odmah upozoriti na stanovite razlike između ove i prethodne tabele u pogledu usporedivosti podataka. Potonja potječe iz popisa stanovništva 1981. i uključuje sve izvore prihoda i zanimanja članova seoskih domaćinstava koja imaju poljoprivredno gospodarstvo, dok se tabela 4 temelji na podacima popisa poljoprivrednih gospodarstava. Metodologija obaju popisa nepotpuna je i jednostrana sa stanovišta analize socijalno-ekonomske strukture individualnih gospodarstava. Čini se na prvi pogled da su dobiveni podaci posljednjeg popisa mnogo prikladniji i, sa stanovišta logičke zasnovanosti klasifikacije gospodarstava, daleko iscrpniji i potpuniji jer uključuju i prihode i zanimanja članova domaćinstva s poljoprivrednim gospodarstvom.

Ipak, nije u potpunosti tako. Klasifikacija izvedena iz podataka popisa poljoprivrede temelji se na zaposlenosti članova domaćinstva i mjestu rada, i pri tom favorizira »stalnu« zaposlenost izvan gospodarstva i preširoko zahvaća aktivnost na vlastitom gospodarstvu. Gotovo svatko tko živi na gospodarstvu, a nije »stalno« zaposlen, smatra se poljoprivrednikom. Zanemaruju se elementi kao što su izvori prihoda, tako da mnoštvo umirovljenika i njihovih domaćinstava ulazi u kategoriju »čistih« poljoprivrednih, a previđa se i zaposlenost izvan gospodarstva koja nema karakter »stalne« zaposlenosti. Popis stanovništva pak zanemaruje činjenicu da mnoga domaćinstva s nepoljoprivrednim dohotkom i osobnim prihodom, kao što su kategorije domaćinstava s prihodima »isključivo od nepoljoprivrede« ili »isključivo s osobnim prihodima«, ipak ostvaruju prihode i rade na poljoprivrednom gospodarstvu bez obzira na visinu dohotka ili njegovu naturalnost.

Sasvim je logično pitanje: po čemu se to onda domaćinstva s poljoprivrednim gospodarstvom ako su im zanimanja i prihodi isključivo nepoljoprivredni? Ako se sve kategorije domaćinstava prema izvorima prihoda grupiraju prema »čistim« obilježjima, tada se dobiva slijedeća slika:

— »čista« poljoprivredna domaćinstva (kategorija 1 iz tabele 5)	23,8%
— mješovita domaćinstva (kategorija 4+5+6)	20,9%
— nepoljoprivredna domaćinstva (kategorije 2+7+3)	50,4%
— domaćinstva bez radne snage i osobnih prihoda (kategorija 8)	4,7%

No, bez obzira na metodologijske nedosljednosti i teškoće u usporedivosti podataka popisa poljoprivrednih gospodarstava i stanovništva, nedvosmisleno se nameće zaključak o velikoj heterogenosti socijalne, profesionalne i ekonomske strukture individualnih gospodarstava, kao i o sve nepovoljnijim izgledima za racionalniju i produktivniju poljoprivrednu proizvodnju na većini individualnih gospodarstava. Zbog brze deagrarizacije ogromni kontingenti radne snage iz individualne poljoprivrede zaposlili su se u drugim djelatnostima.

S tog je stanovišta **agrarna struktura** u nas **vrlo nepovoljna** — najveće zemljišne kapacitete drže u posjedu socioprofesionalni slojevi kojima je poljoprivreda tek dopunski ili dodatni izvor rada i dohotka. Teško je u tim okolnostima očekivati brži razvitak poljoprivredne proizvodnje i prestrukturaciju tradicionalno prirodne u modernu i visokoproduktivnu komercijaliziranu poljoprivredu.

2.3. neki elementi opremljenosti individualnih gospodarstava

Uz zemljišne kapacitete i radnu snagu, važan pokazatelj stanja i razvojnih tendencija individualnih gospodarstava jest i njihova opremljenost sredstvima rada. Tehnološki napredak unutar poljoprivrede ogleda se, između ostalog, i u sve većoj primjeni modernih tehničkih sredstava i mehanizaciji u proizvodnji i transportu. Za potpuniji uvid u tehnološki napredak individualne poljoprivrede trebalo bi osvijetliti i promjene uvjetovane genetskim i biološkim inovacijama (nove sorte bilja, bolje pasmine stoke i dr.), kemizaciju i sl. (što premašuje okvire ove analize).

Budući da nema svih potrebnih podataka za novije razdoblje, u sljedećoj analizi bit će obuhvaćeni neki važniji pokazatelji opremljenosti poljoprivrednim strojevima i drugim sredstvima rada u razdoblju 1960—1981.

Tabela 6

Opremljenost individualnih gospodarstava SR Hrvatske sredstvima rada — 1960, 1969. i 1981

Stroj ili oruđe	1960		1969		1981	
	N gospodarstava s oruđima	%	N gospodarstava s oruđima	%	N gospodarstava s oruđima	%
Traktor	1.292	0,2	13.206	24,2	112.739*)	20,0
Kombajn	—	—	—	—	2.594	0,4
Elektromotor	3.708	0,6	37.009	6,0	—	—
Vršalica	2.009	0,3	2.419	0,4	—	—
Plugovi	292.896	44,8	234.712	38,2	—	—
Rala	17.461	2,7	10.167	1,7	—	—
Zaprežna kola	289.650	44,3	249.726	40,6	—	—
Sijačica	37.673	5,8	38.878	6,3	—	—

*) Uračunati su samo dvoosovinski traktori. Osim njih, ima i 44.794 jednoosovinskih traktora.

Vidljiv je brz porast broja modernih poljoprivrednih strojeva u individualnoj poljoprivredi, uz istovremeno smanjenje broja tradicionalnih sredstava rada. Broj traktora udeseterostručava se svakih deset godina tako da danas petina seoskih posjeda ima traktor. Pribroje li se tome mali jednoosovinski traktori (njih doduše uvelike koriste i druge kategorije kao što su vikendaši, gradsko stanovništvo za okućnice), izlazi da gotovo 30% individualnih gospodarstava ima taj stroj.

U posljednje vrijeme ima i više kombajna. Ipak, dosta se koriste i tradicionalna sredstva i oruđa kao što su zaprežna kola, zaprežni plugovi i rala. Na žalost nema novijih podataka o tim tradicionalnim sredstvima rada, ali se može pretpostaviti da su mnoga od njih u upotrebi i danas. Razina opremljenosti individualnih gospodarstava bila je u 1970. prilično niska, ali i danas, usprkos brzom traktorizaciji nije na potrebnoj visini.

Upotreba suvremene mehanizacije pretpostavka je produktivnijoj i intenzivnijoj proizvodnji u poljoprivredi. Ona uvjetuje novi način rada, traži obrazovanijeg i tehnički kompetentnijeg proizvođača i zahtijeva novu ekonomiju gospodarenja. Mehanizacija donosi i izaziva mnogobrojne posljedice u seoskoj sredini. Valja upozoriti na neke šire posljedice uvođenja suvremenih poljoprivrednih strojeva.

Prije spomenuta nepovoljna posjedovna struktura s dominacijom sitnog, parcelnog posjeda ozbiljna je zapreka racionalnom i ekonomičnom korištenju suvremenih strojeva. Upotreba traktora i druge mehanizacije nerentabilna je za većinu gospodarstava, jer je skupa pa mnogi vlasnici pružaju usluge drugim poljoprivrednicima. Već je i s tog stanovišta adekvatnost postojeće agrarne strukture problematična, a u budućnosti problem će biti još izraženiji, jer suvremena tehnologija traži »posjed po mjeri stroja«, a ne gospodarstvo formirano u okolnostima kada je snaga čovjeka i stoke bila mjerilo veličine i kriterij proizvodnih mogućnosti. Jedno je od mogućih rješenja tog nesklada u udruživanju poljoprivrednika i prevladavanju granica klasičnog individualnog gospodarstva u kontekstu područstvljavanja i socijalističkog preobražaja sela.

3. zaključne napomene

Strateški cilj našeg društva jest socijalistički preobražaj sela, realizacija kojega uključuje područstvljavanje individualne poljoprivrede i njezino uključivanje u sistem udruženog rada, te integraciju seljaštva u samoupravni društveni sistem. Razvitak proizvodnih snaga, djelovanje tehničko-tehnološke revolucije u agraru objektivno vodi k područstvljavanju poljoprivrede.

Naša se zemlja opredijelila za postupni i neadministrativni put socijalizacije poljoprivrede suradnjom i udruživanjem inokosnog sektora poljoprivrede s društvenim sektorom poljoprivrede u jedinstveni lanac reprodukcije. Naglasak je **na proizvodnom područstvljavanju, a ne na vlasničkom područstvljavanju sitne seljačke poljoprivrede**. Stanovite karakteristike te poljoprivrede, kao što su sitni i raspardelirani zemljišni posjedi, neprikladni objekti i sredstva rada individualnih gospodarstava, niska kulturna i obrazovna razina proizvođača te nedovoljna tradicija robne proizvodnje većine seljačkih gos-

podarstava, otežavaju i usporavaju brži razvitak robne proizvodnje i uključivanje seljaštva u društvenu podjelu rada.

Među analiziranim obilježjima individualne poljoprivrede, kao objektivnim determinantama procesa integracije seljaštva u društvenu podjelu rada, posebno valja istaći slijedeće:

1. Većina individualnih poljoprivrednih gospodarstava ima male zemljišne kapacitete — prosječna veličina seljačkog posjeda iznosila je u 1970. svega 2,72 ha. Samo 17% gospodarstava imalo je posjed veći od 5 ha, i ona su potencijalno bila sposobna za veću robnu proizvodnju. Gledano dugoročno prosječna veličina individualnih gospodarstava neprestano se smanjuje.

2. Nepovoljna agrarna struktura, kao direktna zapreka razvoju proizvodnih snaga u poljoprivredi, karakteristična je za cjelokupno područje republike. Nešto povoljniju posjedovnu strukturu seljačkih gospodarstava imaju ZO Gospića i Karlovca, ali te regije nisu od većeg značaja za poljoprivredu SR Hrvatske.

3. Brza deagrarizacija uspjela je riješiti jedan od gorućih problema individualne poljoprivrede — ogromnu agrarnu prenapučenost nekadašnjeg sela. Danas bi se čak moglo govoriti o manjku radne snage u nekim seoskim područjima. Time je socijalno-profesionalna struktura seoskih domaćinstava stubokom izmijenjena. Dvije trećine individualnih gospodarstava ima zaposlene izvan gospodarstva ili stječe dohodak izvan poljoprivrede. Posljedica je toga da individualna gospodarstva imaju sve više karakter »mješovitih« te da u selu dominiraju razni oblici »parcijalne« poljoprivrede. Takva konstelacija zasigurno ne pridonosi racionalnijoj i produktivnijoj poljoprivrednoj proizvodnji u individualnom sektoru.

4. Tehnološki napredak unutar individualne poljoprivrede sve je očitiiji. On se posebno ogleda u širenju mehanizacije i primjeni drugih modernih sredstava rada. Ipak, taj se tehnološki napredak sudara s neracionalnom posjedovnom strukturom (sukob traktora i međe) pa se može očekivati da će u budućnosti taj problem biti još akutniji. Suvremena tehnologija traži »posjed po mjeri stroja«, pa će se rješavanje tog problema morati tražiti u udruživanju poljoprivrednika i drukčijoj agrarnoj strukturi od postojeće.

Milan Župančić:

Including Private Farming in the Social Division of Labour

Summary

The strategic goal of the Yugoslav society is the socialist transformation of the village, which has two basic components: the socialization of private farming and its inclusion in the social division of labour, and the integration of the peasantry into the self-management social system.

The article makes a detailed analysis of some characteristics of private farming, which determine the integration of the peasantry into the social division of labour. These are: changes in the property structure on the peasant farms, social and economic characteristics of those farms, and the level of their equipment with modern means of work. The analysis shows that the inherited, unfavourable agrarian structure with a predominance of small farms continues to be maintained, in spite of rapid deagrarianisation. But deagrarianisation is not complete — a large number of the non-agricultural population lives on private farms. This resulted in a radical change in the social and professional structure of peasant households, so that over 75 percent of all the farms have members employed outside agriculture. The village is thus integrated into society to a greater degree through employment and making an income in non-agricultural activities, than it is through agricultural production.

Technological progress, and especially greater mechanization, is increasingly becoming part of peasant farming, but technological progress is in conflict with the irrational landowning structure.

Включение индивидуальных крестьянских хозяйств в общественное разделение труда

Резюме

Стратегической целью нашего общества является социалистическое преобразование села, в основе которого положены две компоненты: обобществление индивидуального сектора сельского хозяйства и его включение в общественное разделение труда и интегрирование крестьянства в самоуправную систему. В статье подробно обследованы некоторые из специфических отличий индивидуального сельского хозяйства как объективные детерминанты процесса интегрирования крестьянства в общественное разделение труда в том числе: изменения динамики в собственной структуре крестьянских хозяйств, социо-экономические свойства этих хозяйств, оснащенность индивидуального сектора сельского хозяйства современными средствами труда. Результаты показали следующую обстановку: унаследованную неблагоприятную аграрную структуру с преобладающими в ней мелкими хозяйствами, при тенденции ее постоянного поддержания вопреки процессу деаграризации.

Однако, процесс деаграризации в современных условиях нашего общества неполностью праведен — большая доля несельскохозяйственного населения проживает в индивидуальных крестьянских хозяйствах. Все это вызвало коренные изменения в социально-профессиональной структуре крестьянских домашних хозяйств, при чем в свыше 75% членов всех хозяйств заняты вне хозяйства или осуществляют доходы вне сельскохозяйственного сектора. Через процесс трудоустройства и создания доходов в сфере несельскохозяйственной деятельности, сельская местность гораздо сильнее интегрируется в общественные события, чем посредством сельскохозяйственного производства.

Технологический прогресс, в особенности распределение и распространение механизации выдвигают на передний план сельское хозяйство, однако технологический прогресс очень часто конфликтует в нерациональной собственностиской структурой.